

GYENGE ZOLTÁN

A FILOZÓFIAI „MÁS”

■ A „más”, a „másik” első látásra meghatározhatatlan. A massa, az alakatlan. A nem ismert, sokszor elutasított. A nem kívánt, néha gyűlölt. Aki, ami „más”. Miben? Bármiben. A színében, a szagában, a hajában, a szemében, az alakjában, mert vagy soványabb, vagy kövérebb, mindkettő túlon túl viselhetetlen állapot, mert ugye nem normális. A kultúrájában – amely egy bizonyos aspektusból inkább „kulturálatlanságnak” tűnik, a beszédében, amit nem értek, és különös hablatyolásnak tűnik, és az idegen sem képes megérteni engem, hiába beszélek vele hangosan, szépen lassan, csaknem szótagolva: „ééééé-teeed?” – úgy néz rám, mint borjú az újkapura. A „más” zavart okoz. Ki ő egyáltalán? Ugyanakkor teljesen ostoba módon korlátozzák ezt az „itt lakók” vagy „nem itt lakók”, az „egy nyelvet beszélők”, a „nem egy nyelvet beszélők”-re. Amikor a különbség az *ugyanabban* ugyancsak megmutatkozik. A filozófiailag minimális érzékkel rendelkezők számára az itt élők között, még az egy nyelvet beszélők között is ott van a „más”.

A „más” előzetes fogalma

■ Egy történettel kezdem, amely részben biztosan ismert: Odüsszeusz a phaiákok földjére érkezik, ahol a király lánya, hókarú Nauszikaa barátságosan fogadja az idegent, míg a szolgálók megrémülnek tőle.

Ez a Rubens-festmény (*Odüsszeusz és Nauszikaa a phaiákok földjén*, 1627) egészen pontosan adja vissza a pillanatot. Pontosan azt, amikor a derék és leleményes Odüsszeusz – az idegen – mez-

A más, a másik
bennünk van:
az azonosságban
feltűnő különbözőség...

telenül megjelenik a királylány és nem kevésbé csodás szépségű szolgálói előtt, akik éppen a patakban ruhát mosnak. Ők tiszták. Az idegen koszos, bűdös, még ruhája sincs, ráadásul a tenger felől érkezett, azaz távolról jött. Aki pedig távoli, az tényleg idegen. A kép bal felső részében, a fellegek között az isteni világ tűnik fel, míg ez a látomás sajátosan szép hangulatot kölcsönöz a lenyugvó nap vörös fényével az egész történetnek. Az istenek a görög mitológia bűvkörében élő görögöknek éppúgy jelenvalók, mint nekünk a szomszédunk, azaz fontos kiemelni: a görögök nem *hittek* az istenekben, ahogy hisz egy keresztény vagy muszlim, hanem *tudták*, hogy az istenek közöttük vannak. Együtt éltek.

A történet úgy folytatódik – és innentől kevésbé ismert –, hogy a lány apja, Alkinoosz király – annak ellenére, hogy a férfi egy gyanús idegen (bár az idegen mindig gyanús, sőt a kettő szinonima) ajándékokkal halmozza el Odüsszeuszt, amiért cserébe a vendég elmeséli kalandokban gazdag történetét. A vendégszeretet páratlan, a király egy pompás hajót bocsát a tengeri vándor rendelkezésére, hogy azon kényelmesen hazajusson Ithakába. Poszeidón viszont megbünteti a phaiákokat. Miért? Mert annyira jólelkűek voltak az idegennel. Ez tehát nem kifizetődő. A király legott levonja a következtetést – talán ez az első, „idegenekkel szemben ne légy barátságos” című tanmese a történelemben:

Alkinoosz pedig így szólt köztük szónoki szóval:

*„Jaj, nagyon is régen kijelentett jószava vált be
édesapámnak; mondta: Poszeidón megdühödik ránk,
mert mindenkit olyan bizton hordunk haza gályán.*

[...]

Rajta azonban, amint mondom, mind úgy cselekedjünk.

*Szűnjetek embereket hazahordani, bárki keresné
városotok föl [...]*”

Homérosz: *Odüsszeia*, Devecseri Gábor fordítása

„Szűnjetek embereket hazahordani”! Így szól a nemes lelkű király szózata. Mennyivel életképebb, mint befogadni. Ez az hozzáállás – azt véljük – akkoriban teljesen ter-

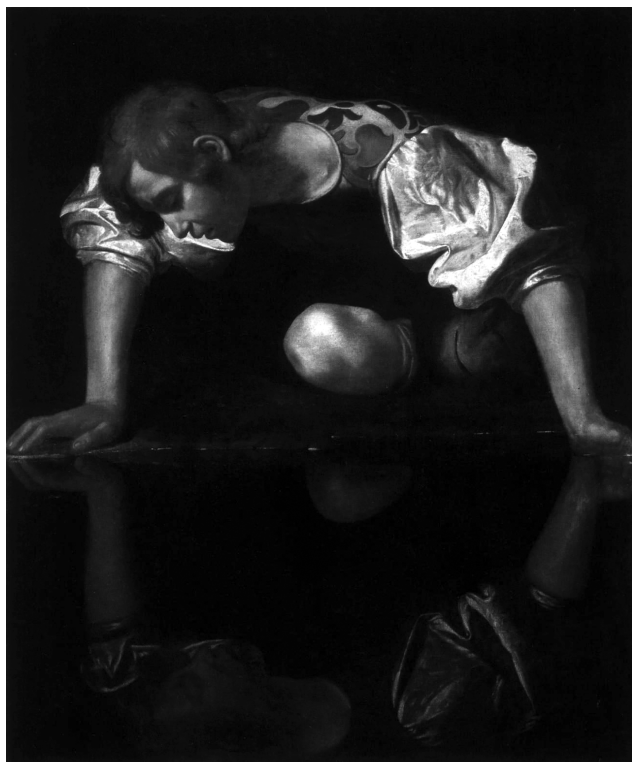
mészertesnek tűnhetett, de inkább mai szemmel nézve az. Ugyanis a tenger vándorai, a görögök ugyanúgy, mint az egyiptomiak, az ellenségeskedés mellett rá voltak szorulva egymásra, a kooperáció nem csupán természetes, hanem önvédelmi szempontból sem érdektelen. Segítség, aztán ha rászorulsz, akkor segítségre számíthatsz. Mindez a tengeremelléki népek életének érdekes sajátossága volt. A mással való bizalmatlanság és az együttműködés sajátos elegye volt ez. A tenger a kiismerhetetlen és kimeríthetetlen, a félelmetes, átfoghatatlan játszotta az életükben a legfontosabb szerepet. Egyáltalán nem volt véletlen, hogy a görögök – a mitológia jól mutatja – tengeri szörnyetegek tömkelegével népesítették be a képzelet világát. A tenger nagy és kiszámíthatatlan, de az élet forrása. Jól mutatják a teremtésmítoszok, mindegyikben az Ókeanosz, a világ-tenger meghatározó szerepet játszik. Az élet a vízből származik. De oda is vész el. A valóság sokszor igen rút. „Föld rázója Poszeidón” – ahogy Homérosznál találjuk a nevét – az egyik legfélelmetesebb istenség. Odüsszeusz csaknem neki köszönheti minden búját és keservét. És Poszeidón nem akarja, hogy mindazokon segítsenek, akiket éppen az ő haragja sújtott nyomorúságos helyzetbe, ezért sújt le a phaiákokra.

A más, a másik bennünk van: az azonosságban feltűnő különbözőség – ahogy azt Hegel írta.

A „más” és a magam

■ Pedig az idegen különös relativitással bír. A „más” első megközelítésben mindig valamihez képest más, azaz most *te* vagy a más, köztetek pedig *én*, ugyanakkor valaminek a más-léte nem független a magánvalósága szerinti léttől, vagyis az a *saját* más-léte, és mint ilyen a legteljesebb mértékben hozzátartozik; a kettő afficiálja egymást, a kettő ön-magában (a kötőjel nem véletlen) nem értelmezhető. A más az más, az el-idegenedett viszont én vagyok. Mert elidegenedni nemcsak a mástól, hanem önmagamtól ugyanúgy lehet. *Hegel* ebből a szempontból kihagyhatatlan. A *szellem fenomenológiájában* pontosan leírja azt a folyamatot, amiben a tudat az érzéki észrevevéseken át lassan felismeri, hogy a más-léte nem tőle független, nem idegen, hanem ő maga, ami nem más, mint az önmagáról való tudás a más által, azaz az *ön-tudat*. A német még kifejezőbb: önmaga (*Selbst*) tudottá tett (*bewusst*) léte (*Sein*). A tudat fejezetének utolsó lapjain felfedi az egész folyamat lényegét: a megismerés során a megismerő és a megismert mint két szélsőség van jelen, a közvetítő elem (a közép) pedig a jelenség (*Erscheinung = Er-Scheinen*, ami felsejlik) által egybeesik; úgy tűnik el a két szélső, ahogy a közvetítő közép. Lefordítva: látok valamint, mondjuk Nácisz egy tavat, én a látó (Nácisz), amaz látott (tó) – ez a két különböző szélsőség. A közvetítő a látásban feltűnő jelenség, ebben az esetben a tó képe. Nácisz látja a mást, ami nem ő, hanem idegen. Hegel kissé másképp gondolja, mint majd egy alább említett szerző. Pontosán azt mondja ki, hogy a két szélső (*Extreme*), Nácisz és a tó azért esik egybe, mert bár azt hiszi a megismerő, hogy a kettő között (Nácisz/tó) van valamilyen függöny, ami közéjük áll, ami eltakar, ami elválaszt, és nem engedi a teljes behatolást, de a függöny nem eltakar, illetve csak addig, amíg nem vonjuk félre, amíg nem akarunk mögé pillantani, mert abban az esetben kiderül, hogy a függöny mögött nincs semmi látnivaló (*nicht zu sehen ist*), ha mi magunk nem lépünk be mögé (*dahintergehen*) azért, hogy lássunk, és azért is, hogy legyen ott valami, ami látható (*das gesehen werden kann*).

A kettő így lesz egy. De a különbség Hegel és Pseudo Kierkegaard között pontosan az, hogy míg Hegelnél itt kezdődik az öntudat (*Selbstbewusstsein*), addig a másiknál az öntudat valóságossá a pusztulásban válik. Belepusztul a felismerésbe. Belepusztul abba, hogy költészetté álmódja önmagát. Nácisz sorsa a két világ egységének felismerésében, a rádöbbenésben pontosan az, hogy kettő többé nem válhat, azaz egyetlen esélye a semmibe zuhan.

Mintha Caravaggio azt festené le, amit Pszeudo Kierkegaard ír Nárciszról, pedig az a szerencsétlen dán köztudottan nem ismerte a festményt: „A pillanatban való megpillantás azonban mindent megváltoztat. Elhozza a vihart, amely teljesen szétzilálja az ifjú lelkét. A kép meglátása nem jelent tudást, még kevésbé megértést, csak végtelensége fokozza a vágyat. A vágy így egyszerre éget és egyszerre dermeszt, lobog és megfagy, ami elviselhetetlenné teszi, majdan teljesen szétszakítja mindazt, ami valamikor – talán – egyben létezett. [...] A felismerés a villám, amely kettéhasítja a lelket, széttépi azt, ami boldog öntudatlanságban egyként létezett. A magánvaló lét és más-lét itt nem afficiálják egymást, és az öntudatban nem mutatnak tovább egy szintetikus egység felé, hanem elzáródnak, és külön-külön, egymástól függetlenül, bár annyiban mégsem függetlenül, hogy egyben egymással szemben ellenségesen állnak. Két világ jön létre azon belátás nélkül, hogy egyik sincs a másik nélkül, két bezárt világ, ahol minden felfordul: ami szép volt, rúttá, ami kedves volt, gyűlöletessé válik, ami a miénk volt, az örökre elveszik. Az ifjú nem tehet mást, megérkezett végzetéhez, a két világ közti áthidalhatatlan ellentétet nem oldja fel más, csak a pusztulás.” Élet ez? Ki tudja. Inkább maga a pusztulás. Nárcisz műalkotássá válik. Az idegen, a más az én-nel egygé lesz.

Hegelnél az egyik és másik szélsőség között a *közvetítés* (*Vermittlung*) az a „varázs eszköz” (ezt az igazi Kierkegaard írja valahol), amely létrehozza az időleges és látszólagos egységet. Persze ezt pontosan tudja mindenki, aki olvasta *A szellem fenomenológiáját* – és én tudom, hogy mindenki olvasta, legfeljebb titkolja –, hogy ti. az öntudat egysége itt nem áll meg, hanem szembekerül a *másik öntudattal*, az lesz a „más”; újraéled a két szélsőség, sőt immár küzdelemben.

Ez az *úr és szolga* viszony. Mai nyelvre lefordítva: az azonos (én) és a más (te) egymáshoz való viszonya. Hegel szerint a kettő között a küzdelem törvényszerű. Köztem és az idegen (akinek egyébként én vagyok az idegen) közti harc az elismeré-

sért folyik. Kegyetlen viszály, kíméletlen; életre-halálra megy. A két világ szembenállása a harcban válik igazi extrémítássá. Az *elismerésért* küzdenek. A két, egymással szembenálló öntudat lényege – Hegel persze erről egy szót sem ír, de nem baj –, hogy egymás számára kölcsönösen idegenek. Hegel a „másik” (*das Andere*) kifejezést használja, és az „önmagát” (*sich selbst*) állítja vele szembe. Ám lényege szerint mindkettő *idegen* a másik szempontjából nézve. A küzdelem pedig – látszólag – a létért folyik. Azonban ez csak a látszat. Igazából a tét az elismerésen keresztül a *szabadság* érvényre juttatása. Az egyik és a másik ugyancsak szabad akar lenni. Mindkettő azt akarja, hogy a másik elismerje. És viszont. Ezért folyik a harc, akár a másik megölése árán, akár a saját halálom árán. A vége pedig az lesz, hogy az egyik feladja a szabadságát az életéért cserébe, míg a másik ragaszkodik a szabadságához, akár az élete árán. Ez utóbbi lesz az „úr”, míg a másik a „szolga”. Még egyszer: az úr a szabadságot kapja és az életet, a szolga csak az életet. Az életéért cserébe lemond a szabadságáról.

Mint annyian manapság. Vígán, füttyörészve, „nos oda se neki, úgysem tudtam vele mit kezdeni. a lét, na, az, hát az... Igen! Szabadság? Azt sem tudom, mi az.” Az úr-szolga viszonyban azonban – ezt most nem fejtem ki – a polaritás megváltozik. Az úr elszigeteli magát az átalakított természettől, míg a szolga a tevékenység révén formálja azt (neki kell ki-szolgálnia), alakítja, ámde nem csupán azt, hanem önmagát; azaz a zárt személyiség az úr lesz, aki pedig a változás motorjává válik, az a szolga. A két oldal helyet cserél. Majd ismét. Alexandre Kojève jogosan jegyzi meg, hogy Hegelnél itt kezdődik a *történelem*.

A „más” mint kultúra

■ Ha pedig történelmi kontextusba kerülünk, akkor a más – lássuk be – nem egyszerűen filozófiai, dialektikus vagy éppen művészi kategória. És nem allegória. A legkevésbé sem. Egy másik dimenziója túllép az egyik és ellentéte korrelációján, és szélesebb értelmezést kíván. A másik a nem ismert, az idegen világ, ami nekem nem megszokott, szokatlan, sőt néha ellenséges, sokféle értékelést kaphat. Az idegen maga elsőként a más volt, az idegenek sokasága most a *rassz*. Nézzük meg ezt kicsit közelebbről. A *rassz* (*race*) fogalmát a 17. század végén *François Bernier* (1620–1688) vezette be, de ismertté és terminussá éppen a 18. század közepén vált. A rasszok közötti különbségek, főként értékeltérések kisebb-nagyobb vitákban egyre jobban csiszolódtak, egyre differenciáltabbá váltak.

A kérdés óhatatlanul felmerül: de miért éppen a 18. század? Hisz a nagy földrajzi felfedezések, amikor az európai ember egészen távoli emberekkel megismerkedett, sokkal korábban megtörténtek. Igen, a távoli népeket nyilván korábban ismerték, de a filozófiai, pontosabban: a kultúrfilozófiai reflexió mégis a 18. század terméke. Amikor olyan tudományok születtek, mint az összehasonlító vallástudomány vagy összehasonlító nyelvtudomány. (Egy német, Max Müller a 19. század végén alapítja meg Oxfordban az összehasonlító vallástudományi intézetet.)

De ki vagy mi az idegen, és hogyan viszonyul hozzám, az európaihoz? Hogy alacsonyabb rendű, az nem kétséges. Ha van némi egyetértés, akkor ebben igen. Jól mutatja, hogy német földön hihetetlenül népszerű Theodor Bernhardt Welter *Lehrbuch der Weltgeschichte für Gymnasien und höhere Bürgerschulen* című könyve, amelynek a „népszerűsége” töretlen: 1826-ban jelenik meg először, és 1873-ig 31 kiadást élt meg. Welter a „primitív népek” között öt rasszt különböztet meg. Ezek: a kaukázusi, mongol, néger, amerikai (ezen az indiánokat kell érteni) és a maláj. Mindezeket természetesen szembeállítva a szellemileg gazdag és művelt európaival. Welter *Lehrbuchjában* a „primitív népek” vallásáról azt találjuk, hogy a „régii németekhez

hasonlóan” az isteneket templomok, szobrok és oltárok nélkül imádták, valamint az égitestekhez és azokon kívül különösen a tűzhöz imádkoztak. Még Nietzsche könyvtárában is megtaláljuk ezt a könyvet (lásd a Campioni-féle kiadást a könyvtárról), és Nietzsche már a 14. kiadást birtokolja (1854). Nietzsche 1869-ben ismerkedik meg Müller *Vorlesungen über die Wissenschaft der Sprache* című munkájával, majd tudjuk, hogy a baseli könyvtárból 1875-ben kikölcsönzi az *Einleitung in die vergleichende Religionswissenschaft* című könyvét.

De ne szaladjunk ennyire előre. Nézzük az ember emberhez való viszonyát filozófiai aspektusból! Az embert, ahogyan a másikhoz viszonyul. Hiszen az idegen csak és kizárólag *viszonyként* értelmezhető. Önmagában az „idegen” nem jelent semmit. Legyünk ennyire hegelianusok.

Hegel előtt nem kisebb nagyság szólalt meg ebben a kérdésben, mint maga Immanuel Kant. Roppant tanulságos, ahogy Kant *Az erkölcsök metafizikájában (Mások mint pusztán emberek iránti köteleességekről)* a következő, örök érvényű beosztást ajánlja, öt alaptípusba sorolva az embert ebből a szempontból:

aki örömet leli az emberek jólétében, vagyis az okoz neki örömet, hogy másoknak jó (*filantróp*);

aki viszont azon élvezkedik, hogy másnak rossz (*mizantróp*);

aki közömbös mások jó- vagy rosszsléte iránt, csak önmaga érdeklő (*szolipszista*);

aki nem akar másoknak rosszat, sőt mások javát akarja, vagy nem bánja, de menekül előlük (*esztétikai mizantróp*);

aki teljes egészében elfordul az emberektől (*antropofób*).

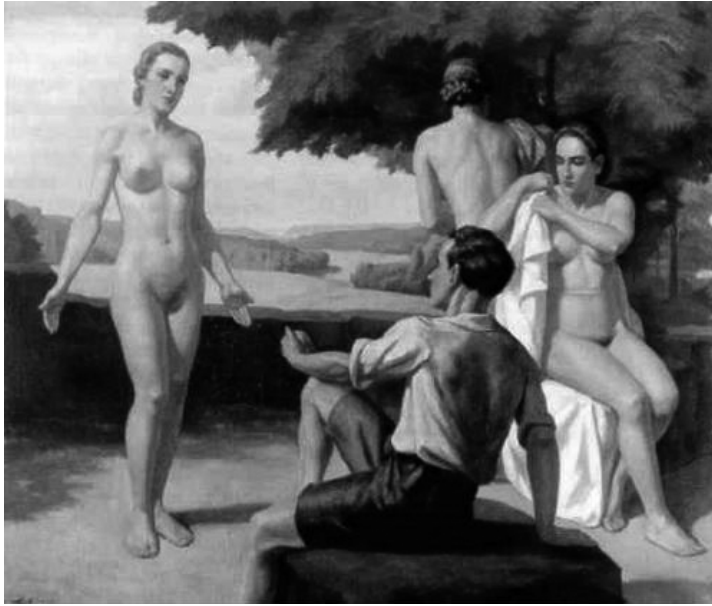
Tessék, mindenki döntse el, hova tartozik! Valahová biztosan. Hogy teljesen és indokolatlanul erőszakos legyek: a „filozófusfajta” leginkább az *esztétikai mizantróp*. Nietzschére vagy Kierkegaard-ra ez feltétlenül igaz. Az átlagember inkább a kettesben utazik. „Dögöljön meg a szomszéd tehene!” – ez mindennapi filozófiájának legszilárdabb alapja. (Meggjegyzem, hogy a Forgács-féle *Magyar szólások és közmondások szótára* szerint ezt a mondást rajtunk kívül senki sem ismeri. Elég sokatmondó.) Ami ennél még jobb: gyűlölni valakit vagy valamit. Mint említettem, butaság csak a kultúrák közötti viszonyra korlátozni. A más, az idegen ugyanis lehet a férfi számára a nő (gondoljunk a derék Weiningerre), a gazdag számára a szegény – és viszont, a kicsi számára a nagy stb. Csak *más* legyen. Tegyük bármit, az idegenkedés mint ha génjeinkben lenne. Talán Crô-Magnontól kezdve. Ott a túlélést szolgálta – mondhatja a felületes szemlélő. Pedig nem csak az: a kooperáció, az együttesre hangolt tevékenység legalább annyira fontos. Különben a mamut lett volna a túlélő.

Nem csukjuk be a szemünket, *ab ovo* bennünk van az „idegenkedés” (milyen jó itt a magyar kifejezés, jobb, mint a német vagy angol) érzése. A kooperáció sokszor csak csoporton belül működik. Aki eltér, az „másik”, amely kifejezi az eltérő bőrszín mellett az eltérő kultúrát. Gyerekes dolog azt hinni, hogy a „szeressük az idegent” felkiáltással minden el van intézve. A „*das Man*” nem feltétlenül kívül van.

Immanuel Kant, aki Linné nyomán *A különféle emberi rasszokról (Über die verschiedenen Racen der Menschen, 1775)* című munkájában Linné koncepcióját ismétli, négy alaprasszba osztja be az emberiséget. A rassz kérdése egyébként Kantot később is foglalkoztatja, csaknem tíz évvel utána is jelentet meg ebben a témában írást. Fontos Forster és Kant erről szóló vitája, mivel ez teszi az „idegen”, a „rassz” fogalmát és az európain kívüli kultúra kérdését a közbeszéd tárgyává.

Kant megoldása egyszerű: a bőrszín alapján tesz különbséget a négy alaprassz között, amelyben lehetetlen nem észrevenni, hogy benne igazából két rassz, az elsőként szereplő fehér rassz (*die Race der Weißen*) és a másodikként megjelölt néger (*die Negerrace*) a meghatározó.

Vagyis a szín lényeges. Ha mindentől teljesen elvonatkoztatva belegendolunk, valóban kézenfekvőnek látszik, hogy a „más” – amennyiben akár egyszerűen a „még nem látott” elemre szűkítem, és még nem kulturális értelemben veszem – első szembevető jele a szín. Ennyiben Kant mindenképpen jogos distanciát tesz. Hiszen az elsődleges érzékelés a látás: meglátom, hogy tőlem különbözik. Itt a tiszta empíria, a tapasztalat van jelen, és nincs szó semmiféle kognitív viszonyról. Az értelem feldolgozza a receptivitás által az agyamhoz (már akinek van olyan) küldött információt, és pontosan a kulturális/kulturálatlan háttérre alapozva vonok le következtetéseket. Hogy mennyire nem egyszerűen a távol levő jelentheti a mást, arra itt egy példa. Az alábbi képen.

Ugyancsak a könyvem írásakor akadtam erre a másik „alkotásra”, amely a derék náci festő, Ivo Saliger mázolmánya. Címe: *Parisz ítélete* – 1939. Paradigmatikus, minden tekintetben.

A náci hatalomátvétellel a tehetségtelenség diadala következett. Tehetségtelen, írásképtelen írók, alkotni nem tudó festők, fantáziátlan építészek, félresikerült színészek stb. kerültek hatalmi pozícióba, akik megmondták, de tutira, hogy mi a művészet, mit kell támogatni, mit nem, egyáltalán: mi a kultúra, és ahhoz képest minek kell lennie. Németországban akkoriban csak a nemzeti művészet létezett, minden, ami mozgott, minden, ami nem mozgott, csak német lehetett, az országban a harmincas évektől csak úgy fuldoklott minden a nagy német nemzeti szószban.

A *Parisz ítéletén* látni, hogy maga Parisz egy pompás árja példány, nyilván német, csak a karszalag hiányzik róla. A kiválasztott „Aphrodité” egy szőke, kék szemű, szintén árja, remekbeszabott, márványkeménységű keblekkel, biztosan „északi típus”; míg a nem kiválasztott, hát biztosan nem rendelkezik tiszta pedigrével. Ki tudja? Inkább déli típus, hasa kissé megereszkedett, nem szőke, nem kék szemű – barna haj, barna szemöldök, barna fanszörzet – ergo: nem lehet fajtisza. A téboly, hogy a Saliger-/Ziegler-féle nőideál etalon lett a faji kérdésekben megnyilvánuló nácik számára. És láss csodát: az Adolf Ziegler triptichonján szereplő nők a korszak meghatározó személyei, akik mindent egyben testesítenek meg, amit a sematikus „esztétika” elvár.

Ez a Ziegler nevű senki volt egyébként egyik mentora az *Entartete Kunst* („elfajzott” vagy „degenerált művészet”) kiállításnak, ahol Goebbels irányítása alatt a nem német (nemzetietlen) művészet alkotásait tették közszemlére, olyan „jelentéktelen” alkotók műveivel, mint Kokoschka, Paul Klee, Kandinszkij vagy éppen a magyar Moholy-Nagy. Az *Entartete Kunst* kiállítással szemközt rendezték meg a *Nagy Német Művészet* tárlatát, olyan hasonló ragyogó alkotásokkal, mint Ziegler képe. Saliger ugyancsak kiállított. (Nem hagyhatom szó nélkül: kedvencem egy Hubert Lanzinger nevű illető képe: *Hitler mint zászlóvivő*.) Nem véletlen, hogy Adolf Ziegler a Reichskammer der bildenden Künste elnökhelyettese lett. Nyilván magas művészi kvalitásainak köszönhetően. Egyébként Ziegler tényleg egy szerencsétlen alak, nem elég, hogy teljesen érdektelen festő (csakúgy, mint ideálja), még kiállítása sem volt a nácik hatalomra jutása előtt, de mint a „birodalom legjelentősebb festője” később sem volt képes tíz képnél többet kiállítani. Lehetősége pedig lett volna. Gúnyosan „birodalmi fanszörzetfestőnek” (*Reichsschamhaarmaler*) nevezték.

Összességében, amit lényegesnek tartok kiemelni:

A „más” fogalma *mindig jelen volt*, és jelen lesz. Minden időben. Erre példa a homéroszi idézet.

Valamint: a „másik” önmagában értelmezhetetlen, az csak mint *viszony* létezik. Látjuk a hegeli felvetésben, Nácisz esetét példaként említve. Bár tegyük hozzá, Kierkegaard ezt radikálisan kiterjeszti: szerinte maga az ember, a személyesség (*Selv*) sem más, mint viszony, ahogyan az ember önmagához viszonyul.

Végül: a „másik” kérdése a 17–18. századtól kezdve – éppen az összehasonlító tudományok megjelenésével – lesz *kulturális* kérdés, úgy is mondhatnám: a viszony közösségek közötti relációvá tágul. De a történet innentől kezdve egészen máshová vezet.